

УДК: 82-94 (575.2)

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_23](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_23)

АЛЫМБЕК ДАТКАНЫН АГАРТУУЧУЛУККА КОШКОН САЛЫМЫ

ВКЛАД АЛЫМБЕКА ДАТХИ НА ПРОСВЕЩЕНИЕ

ALYMBEK DATKA'S CONTRIBUTION TO EDUCATION

Султанова Махпуратхон Шакировна

Султанова Махпуратхон Шакировна

Sultanova Mahpurathon Shakirovna

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., профессор, Ошский государственный университет

candidate of historical sciences, associate professor, Osh State University

mahachapcha@gmail.com

Тилекова Уулкан Кушбаковна

Тилекова Уулкан Кушбаковна

Tilekova Uulkan Kushbakovna

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

АЛЫМБЕК ДАТКАНЫН АГАРТУУЧУЛУККА КОШКОН САЛЫМЫ

Аннотация

Макалада Кокон хандыгынын тушунда Алымбек датканын Ош шаарына курдурган медресеси жөнүндө айтылат. Кокон хандыгынын мезгилинде кыргыздар да башка мусулман элдери сыяктуу эле балдарын диний мектеп, медреселерде окутушкандыктан, жаш муундардын келечегине кам көргөн Алымбек датка өзүнүн каражатына 1860-жылы Ош шаарында медресе курдурган. Алымбек датканын салган ак медресеси Кокондогу хан медресесине окшош курулган. Алымбек датканын медресеси бышкан кыштан тургузулуп, дарсканадан, 28 өжүрөдөн турган. Анда эки мударис жана жүзгө чейин окуучулар жашап, билим алышкан. Медреседе мударисттер Ажы Мукамбет менен Сулайманкулдар сабак өтүшкөн. Медреселер жогорку окуу жай болгондуктан, алар консервативдүү боюнча калган эмес, тескерисинче өсүп-өнүгүп турган. Бул окуу жайлар кыргыз окумуштууларынын, агартуучуларынын, улуу ойчулдарынын эң сонун традициясын так ушул медреселерде сактап келишкен.

Ачкыч сөздөр: Кокон хандыгы, Ош шаары, Алымбек датка, Полот хан, ислам дини, дин, медресе

ВКЛАД АЛЫМБЕКА ДАТХИ НА ПРОСВЕЩЕНИЕ

ALYMBEK DATKA'S CONTRIBUTION TO EDUCATION

Аннотация

В статье рассказывается о медресе, построенном Алымбеком Даткой в городе Оше во времена правления Коконского ханства. В период Коконского ханства кыргызы, как и другие мусульманские народы, обучали своих детей в религиозных школах и медресе, поэтому Алымбек Датка, заботившийся о будущем молодого поколения, в 1860 году на свои средства построил в городе Оше медресе. Белое медресе Алымбек Датки построено по образцу ханского медресе в Коконе. Медресе Алымбек датки было построено с наступлением зимы, состояло из мастерской и 28 ларьков. Здесь жили и учились два преподавателя и до ста учеников. В медресе преподавали Аджы Мукамбет и Сулайманкулдар. Медресе, будучи высшими учебными заведениями, не оставались консервативными, а росли и развивались. Именно в этих медресе образовательные учреждения сохранили лучшие традиции кыргызских ученых, педагогов, великих мыслителей.

Abstract

The article tells about the madrasa built by Alymbek Datka in the city of Osh during the reign of the Kokon Khanate. During the Kokon Khanate period, the Kyrgyz, like other Muslim nations, educated their children in religious schools and madrasahs, so Alymbek Datka, who cared about the future of the young generation, built a madrasa in Osh city in 1860 with his own funds. Alymbek Datka's white madrasah was built similar to the Khan madrasa in Kokon. The madrasah of Alymbek Datka was built from ripe winter, consisted of a workshop and 28 ojurars. Two teachers and up to a hundred students lived and studied there. Aji Mukambet and Sulaimankuldar taught at the madrasah. Madrasahs, being institutions of higher education, did not remain conservative, but rather grew and developed. These educational institutions have preserved the best traditions of Kyrgyz scientists, educators, and great thinkers precisely in these madrasahs.

Ключевые слова: Коканское ханство, город Ош, Алымбек датха, Полот хан, исламская религия, религия, медресе

Keywords: Kokon Khanate, Osh city, Alymbek Datka, Polot Khan, Islam religion, religion, madrasa

Киришүү

XVI-XVII кылымдардагы тарыхый булактарда кыргыздарды “каапыр да эмес, мусулман да эмес”, [1] - деп келише, ал эми XVIII кылымдан баштап, Түштүк Кыргызстандын Кокон хандыгынын басып алышы менен ислам дининин таасири күчөгөн. Мусулман дүйнөсүндө “мектеп” деген сөз жазганды үйрөнүүчү жай, ал эми “медресе” мусулмандардын диний укуктары, милдеттери, шариат, ислам дини жөнүндөгү маселелер боюнча лекция угуучу жай дегенди түшүндүрөт. Мектеп, медреселер VII кылымда арабдарда пайда болуп, адегенде мечиттердин алдында ачылган. Кийинчерээк мечиттердин алдында дин факультеттери түзүлгөн. Мисалы, X кылымда Каирдеги Аль Азхар мечитинин алдында, Меккедеги мусулмандар сыйынуучу жерде –Каабада, андан кийин атайын молдолор жашай турган өжүрөлөрү, лекция өтүлүүчү дарс канасы бар атайын курулган имараттар – “медресе” деп аталган. Медресе Чыгыш өлкөлөрүндө диний жогорку окуу жайга айланган. В.В.Бартольд мектептин эки түрүн көрсөткөн: 1. Мектеп- башталгыч билим берүүчү диний окуу жай; 2. Медресе- жогорку билим берүүчү диний окуу жай. [2, 21, 22, 23]

Мектеп медреселер жалпысынан беш тепкичке бөлүнгөн:1. Башталгыч билим берүүчү мектеп – бул жерден балдар арабча жазганды жана шар окуганды үйрөнүшкөн; 2. Андан жогорку баскычта “кары хандар” мектеби турган. Алар 30 парадан турган Курандын текстин жатка жаттап, мазмунун толук түшүнгөндөр; 3. “дала-иль-хайраттар мектеби- пайгамбарлар жөнүндө баяндалган диний китептерди окуп чыккандар; 4.Орто медреседен билим алгандар. Бул жерде Куран менен шариатты толук өздөштүрүп чыккандар; 5. Жогорку медреселерден билим алгандар- бул окуу жайда ислам дининин философиялык негизин, география, математика, риторика, логика, физика, астрономия, медицина, аскер иштери жана башка илимдерди үйрөтүшкөн [3] Ислам дининин Чыгышка жана Батышка таралышы менен мектеп, медреселердин саны өскөн. Медреселердин окуу курсунун программасы Орто Азияда XI-XII кылымдарда караханийлер доорунда калыптанып, Кокон хандыгынын доорунда өзгөчө күч алган. Алсак, Нарбото бий Кокон шаарындагы “Мир” медресесин ачкан. Омар хан Кокон шаарында “Джами” медресесин курган. Мадали хан болсо эки медресе курдурган: бири Кокон шаарынын өзүндөгү чоң медресе, экинчиси Маргалан уездиндеги Кува айылында. Ал эми Кудаярхан Кокон шаарында, Маргалан уездинин Ассакке айылында, Наманган уездине караштуу Чусть шаарында бышкан кирпичтен үч медресе салдырган. Кудаярдын уулу Насреддин Анжиян шаарына бир медресе, ал эми Мадали ханга тууганчылыгы бар Махмуд Кокон, Анжиян, Чусть, Ташкент шаарларына төрт медресе тургузган. Кокон хандыгынын тушунда көптөгөн диний мектептер, медреселер иштеген.

Кыргыздардын арасында ислам динин кенири таралышында өзбек, тажик молдолору, эшен-кожолору, дервиштер, жергиликтүү кыргыз феодалдары чоң роль ойногон. Алар мечит, медреселерди курушкан жана мазарларды калыбына келтиришкен. Кыргыздын балдарын Ташкенден келген куранды окууга үйрөткөн молдолор окуткан. Ташкенден жана башка жактан келген молдолордун максаты исламды жайылтуу болгондугуна карабастан, алардын эркине жана каалоосуна карабастан сабаттуулукту жайылтуу кыргыз элинин маданиятынын өнүгүшүндөгү оң көрүнүш болгон. [4]Кыргыз мамлекетинин тарыхын коңшу мамлекеттердин тарыхынан ажыратып кароо кыйын. Анткени Фергана областынын уездеринде калктын этнографиялык өзгөчөлүктөрүнө карата бөлүнүүсү жана жайгашуусу Түркстан чөлкөмүндөгү башка областтарга салыштырмалуу бир топ татаал болгон. Фергана аянты, калкынын саны, алардын жайгашуусу, байлыгы жагынан эң чоң област болчу. 1876-жылы Кокон хандыгы жоюлуп, анын ордуна Фергана областы түзүлүп, Түркстан генерал-губернаторлугуна бириктирилген мезгилде аянты 86.130 чарчы чакырымды түзүп, калкы 951.682 адам болуп, анда 199 медреседе 10.810 окуучу, 156 кары хандар мектебинде 1778 окуучу, 1193 башталгыч мектепте 19.268 окуучу, 5 еврей мектебинде 122 окуучу окуп, област боюнча 1553 мектепте 31.978 окуучу билим алып турган.[5]

Атактуу медреселер кыргыздар жашаган Фергана областынын Ош, Анжиян, Наманган уездеринде да кеңири кездешкен. Мисалы, Ош шаарынын өзүндө Алымбек датканын, Акжолбайдын,

Иса датканын, Эшмуханбет байдын, Калмырза бектин, Ош уездине караштуу Булак-Башы айылында Пирматбайдын, Кожо-Абаддагы Казакбайдын, Турсун Мухаммеддин, Ноокат волосундагы Бөрү айылындагы Рахимкул кожонун, ушул эле жердеги Имам-Ата, ал эми Анжиян уездинин Анжиян шаарындагы Азиз Эшендин, Кулназар датканын, Зулумбектин, Хаир –Абад айылынан Тагай кожонун, Сузактан Атамкул баатырдын, Өзгөндөн Байчик байдын, Жаныбек казынын, Кокон кыштагындагы Мухаммед Рахим байдын [6] жана Кара-Сууда 1862-жылы салдырган Атамкулдун ж.б. [7] медреселерин атоого болот. Алар элге жогорку диний билим берүүдө чоң роль ойногон.

Ислам дининин кеңири таралышы менен кыргыздар мечит, медреселерде араб арибин үйрөнүшүп, сабаттуу, билимдүү адамдар көбөйгөн. Кыргыздардын арасынан медресе курган, анда сабак берген, окуп билим алган инсандар тарыхта белгилүү. Алардын ысымдары жазма булактарда сакталып калгандыгы буга күбө. Мисалы, Алымбек датка Ошто медресе салдырып, анда кыргыз балдарын окутса, [8] Полот хандын (Молдо Ысык) атасы Асан Молдо Кокондогу “Түнкатар”, Маргалаңдагы Ак медресенин мудариси болгон. Молдо Ысак да ушул медреседен билим алып, кийин Ошно, Анжияндагы мечиттерде имамдык кылган.[9] 1865-жылы Ташкентти орус падышачылыгынын аскерлеринин чабуулунан коргоп, киши колдуу болгон Алымкул жөнүндө архивдик документтерде “Алымкул аталык”, “Молдо Алымкул” деп жазылып жүрөт. Бул инсан өзү медреседен окуп бүткөн.[10] Кокон хандыгынын тушунда Кыргызстандын аймагында ислам дини кеңири тараган. Алардын бири Алымбек парваначинин медресеси болот. Алымбек датка (1800-1863-жж) айтылуу Алайда оокаттуу үй-бүлөдө жарык дүйнөгө келген. Атасы Асан бий Шамырза уулу эртелеп эл бийлеген, сабаттуу, калктын кадыр-барктуу адамы болгон. Алымбек датка алгачкы дин исламдын “Алиппесин” айылдык кыргыз молдо Ажибектен үйрөнгөн. Диний кат сабаты жоюлган Алымбек, кийин дин исламдын жогорку дарстарын Бухара, Самарканддан келишкен атайын даражалуу аалымдардан алган. Бухаралык тажик молдо Ибрахим, өзбек молдо Иноят, Жусуп ажылар таалим-тарбия берген. Алардын берген билиминин арты кайырлуу болду. Алымбек дин исламдын жолуна түшүп, анын көп жакшы жактарын алып өзүнүн жеке инсандык кызыкчылыгына арнады. Дин ислам диний билим бергени менен, Алымбек андан ак ниеттикти, адамгерчиликти, абройду жогору баалап, аны элдин турмушуна арнап, өз учурунун билимдүү, ар бир иштин көзүн билген жетик уюштургуч болуп чыга келди. [11] Кокон хандыгынын мезгилинде кыргыздар да башка мусулман элдери сыяктуу эле балдарын диний мектеп, медреселерде окутушкандыктан, жаш муундардын келечегине кам көргөн Алымбек датка өзүнүн каражатына 1860-жылы Ош шаарындагы азыркы базарга жакын жерге медресе курдурган. Алымбек датканын салган ак медресеси Кокондогу хан медресесине окшош курулган. Алымбек датканын медресеси бышкан кыштан тургузулуп, дарсканадан, 28 өжүрөдөн турган. Анда эки мударис жана жүзгө чейин окуучулар жашашкан[12] Медреседе мударисттер Ажы Мукамбет менен Сулайманкулдар сабак өтүшкөн. [13]

Орто Азияда медреселердин архитектурасы негизинен окшош болгон. Алар: дарсканадан (аудитория), өжүрөдөн, мечиттен, дааратканадан, мончодон турат. Медреселердин сырткы көрүнүшү мунаралуу болуп, жергиликтүү архитектуралык чеберчилик менен кооздолгон. Медреселер шаарлардын борборлоруна, чоң көчөлөрдүн боюна, айыл жерлеринде райондордун борборлорунда базарлардын жанына салынган.[14] Хандыктагы бардык медреселердин окууга кабыл алуунун шарты, андагы окуу программалары, окуу китептери, окутуу усулу негизинен окшош болгон.Орто Азиянын булуң-бурчтарындагы бардык медреселеринде, мейли хандыктын борборунда, шаарларында, райондорунда болсун окуунун программасы окшош болгон. Медреседеги окутулуучу илимдер дин менен өтө тыгыз байланышкан[15]

Бул окуу жайлар жергиликтүү сот органынын кызматкерлерин казы (мусулман өлкөлөрүндө шариат жолу менен тергөөгө алып, тийиштүү чечим чыгаруучу сот), аглам (казынын кеңешчиси, орун басары), муфтий, имамдарды ошондой эле медреселердин муддаристтерин, карыларды даярдап чыгарган. [16] Медресени ийгиликтүү бүтүргөндөр мамлекеттик жана коомдук кызматтарга ээ болушкан. Хандыктын мезгилинде мамлекеттик кызматкерлер дин өкүлдөрүнөн шайланып, дин

өкүлдөрү хандар менен эмирлердин жакын кеңешчилери болушуп, алар мамлекеттик, саясий, чарбалык жана башка маселелерди чечүүдө чоң роль ойношкон.

Жогоруда белгиленгендей, медреселер жогорку жана орто болуп бөлүнүшкөн. Алардын жогорку жана орто медресе экендигин анын талапкерлеринин жана андагы иштеген мударистеринин санынан жана медресенин жылдык кирешесинен билинген. Адымбек датканын медресесинин вакфтык мүлкүнүн жылдык кирешеси 1600 сомду түзгөн. 80ден-100 гө чейин окуучулар окуп, эки мударис иштеген.[17]

Медреселер кыргыздардын арасынан да колунда бар, калың журтка кеңири таанылган адамдардын демилгеси менен алардын өз каражаттарына курулган. Жеке адамдар тарабынан негизделип, хандар, бектер, ири соодагердер, өз каражаттарын жумшашып, өздөрүнүн ысмын коюшкан, ал муундан муунга мураска калып келген.

Алымбек датканын курдурган медресеси жана анын имараты XIX кылымдын орто ченинде курулган мезгилинен бери тарта, XX кылымдын 20-жылдарынын акыркы мезгилдерине чейин – 70 жыл бойлоп иштеп, миңдеген жаштарды окутуп, тарбиялап чыгарып турган. Медресенин адегендеги Мутавалийи (ректору) Алымбек датка өзү болгон. Ал дүйнөдөн кайткандан кийин, анын чоң уулу (чоң аялынан көргөн баласы) Жаркынбай мурасчы мутавалий болуп дайындалган. Ошол мезгилде ал Ош шаарынын акими болчу. 1865-жылкы согушта-Ташкент алдында Кокон хандыгынын армиясы менен орус армиясы (генерал Черняев) ортосунда болгон согушта ага ок жаңылып өлгөн. Ал өлгөндөн соң медресенин мутавалийлиги Алымбектин Курманжандан төрөлгөн чоң уулу Абдылдабекке өткөн. Абдылдабек 1876-жылы Алайда орус армиясына каршы жүргүзгөн согуштарында жеңилип, Ооганстандын чегине өтүп кеткен соң, медресенин мутавалийлиги анын иниси Асанбекке өткөн.[18]Андан кийин Баатырбек [19] инисине өткөн. Алымбек датканын тике өз уулдары калбаган соң, неберелерине, туугандарына бул ээлик өтүп турган. Кыскасы 20-жылдардын акыркы мезгилине чейин медресе иштеп, балдарды окутуп, вакфка өткөн мүлктөрдүн эсебинен байлыгы толуп-ташый берген. [20]

Медреселер жогорку окуу жай болгондуктан, алар консервативдүү боюнча калган эмес, тескерисинче өсүп-өнүгүп турган. Бул окуу жайлар орто кылымдардагы Борбордук Азия элдеринин, анын ичинде кыргыз окумуштууларынын, агартуучуларынын, улуу ойчулдарынын эң сонун традициясын так ушул медреселерде сактап келишкен.

Адабияттар

1. Абрамзон С.М. Кыргызы и их этногенетические и историко-культурные связи.Ф.,1990, 19-б.
2. Бартольд В.В. Киргизы. Исторический очерк.- соч.т.2.,часть-1, М.,1963,517-б.
3. Кочаров В.Т. Из истории народного образования в Туркестанском крае. Т.,1959,19-б.
4. Хасанов А.Х. Из истории Киргизии XXвека.- Фрунзе 1959, -21-22бб
5. Статистический обзор Ферганской оюласти за 1893год. Г.Новый Маргалан.-1895.2-б.
6. ЦГА РУз. Ф.И-19, оп.1, д.34968, л.19
7. ЦГА РУз. Ф.И-47, оп.1, д.328, л.47
8. ЦГА РУ Ф.И-47, оп.1.,ед.хр.328,л.44
9. Корытов Н. Самозванец Пулат хан. Ежегодник Ферганской области. Том 1, Выпуск 1902,Новый Маргалан, 1902г., 19-20-бб
10. Заман Кыргызстан 2000-ж.,1-сентябрь.
11. Кыргыз руху газетасы, 1993-ж., март ОшМУнун доценти,Маматемин Эркебаев Т:Алымбек датка жана анын социалдык-саясий ишмердүүлүгү
12. ЦГА РУз. Ф.И-47, оп.1, д.328, л.48
13. ЦГА РУз. Ф.И-47, оп.1, д.328, л.55-об.

14. Керенский Ф.М. Медресе Туркестанского края. С.Пб.-1882,3-4-б
15. ЦГА РУ Ф.И.-47, оп.1, ед.хр.328, л.18
16. Наливкин В.П. Очерки быта женщин туземно оседлого населения Ферганы.- Казань, 1886г., 56-б.
17. ЦГА РУ Ф.И.-47, оп.1.,ед.хр.328,л.48
18. ЦГА РУ Ф.И.-1, оп.12.,ед.хр.647,л.1
19. ЦГА РУ Ф.И.-19, оп.1., дело 34947,л.1-4
20. Ош жаңырыгы газетасы,1996-жыл, 3-октябрь (Жетинин айы), Кыргыз Республикасынын эл жазуучусу Шабданбай Абдыраманов Т: Алымбек датканын бийлиги, байлыгы жана авлади.
21. Исакова, Ф. Р. Формирование национальной интеллигенции в Туркестане в начале XX века / Ф. Р. Исакова // Вестник Ошского государственного университета. – 2020. – № 1-3. – С. 65-70. – EDN KSTWVB.
22. Распространение ислама у кыргызов / М. А. Закиров, А. С. Закирова, Р. К. Сабиров, М. И. Чыналиева // Вестник Ошского государственного университета. История. – 2022. – № 1. – С. 38-47. – DOI 10.52754/1694867X_2022_1_5. – EDN VGAVNC.
23. Алымбеков, К. А. Октябрь революциясына чейинки Ысык-көлдөгү жаны усулдук мектептер жана гимназиялар / К. А. Алымбеков, Р. Б. Муканбетова // Вестник Ошского государственного университета. – 2020. – No. 1-3. – P. 26-30. – EDN LJVMZJ.